

Smogorzewska, Anna

Od Kaukazu do Palestyny : śladami kultury Kura Araks

Światowit 1 (42)/Fasc.A, 163-167

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Od Kaukazu do Palestyny – śladami kultury Kura Araks (Pl. 74-76)

Kultura Kura Araks od ponad pół wieku wzbudza gorące dyskusje i porusza wyobraźnię archeologów. Czy rozszkana od Kaukazu do Palestyny ceramika tworzy jedną spójną kulturę? Czy za jej rozprzestrzenieniem kryją się migracje ludności? Co było przyczyną ewentualnej migracji? Gdzie należy szukać początków kultury? Brak jednomyślności wśród archeologów i szeroki zasięg kultury znajdują odbicie m. in. w wielu nazwach, którymi kultura ta została obdarzona. Oprócz określenia „kultura Kura Araks”, które wskazuje na rejon Zakaukazia – obszar między rzekami Kura i Araks¹, kultura ta znana jest także pod innymi nazwami: „Wczesna kultura zakaukaska” (Early Transcaucasian Culture)², „zewewnętrzny żyzny półksiężyc” (Outer Fertile Crescent Culture)³, jej gałąź palestyńska znana jest jako kultura Khirbet Kerak⁴. Początków kultury należy szukać prawdopodobnie w Gruzji w końcu IV tys. p. n. e.⁵ Najwcześniejsze stanowiska znane są z Kvemo Kartli. Oprócz wschodniej Gruzji, także dolina środkowego Araksu (rejon Erewania w Armenii) uważana jest za kolebkę kultury. G. Arsebük, na podstawie materiału z Tepecik i Tülin-tepe, twierdzi, że ceramika Kura Araks, określana przez niego jako ceramika Karaz, wywodzi się z anatolijskiej *Dark-Faced Burnished Ware*, a dolina Altinova jest miejscem, gdzie kultura ta powstała. Istnieje wiele propozycji dotyczących ram czasowych kultury Kura Araks (jej początek waha się od 3600 do 2800 p.n.e.). W rejonie Zakaukazia kultura Kura Araks trwała przez całą wczesną epokę brązu, do końca III tys. p.n.e. Prawdopodobnie zmiany klimatyczne, czynniki ekonomiczne, poszukiwanie nowych pastwisk zmusiły część ludności kultury Kura Araks do opuszczenia Zakaukazia. Oprócz Gruzji, Armenii, Azerbejdżanu, północnego Kaukazu (Dagestan, Czeczeno-Inguszetia), stanowiska kultury Kura Araks znane są z północno-wschodniej i środkowo-wschodniej Anatolii (obszar, gdzie ceramika charakte-

rystyczna dla kultury Kura Araks określana jest zwykle jako *Karaz ware* i *Red Black Burnished ware*), Syrii (Amuk H-I), Palestyny (wczesny brąz III, ok. 2600 – 2300 p.n.e.) i północno-zachodniego Iranu (Geoy Tepe K, Yanik Tepe – wczesny brąz A) (pl. 74). O ile północny kierunek wpływów nie jest kwestionowany, różnie interpretowana jest obecność elementów zakaukaskich poza obszarem ich macierzystego występowania. Niektórzy archeolodzy (m. in. R. Amiran) obecność kultury Kura Araks w Syrii i Palestynie postrzegają jako wynik pokojowej fali migracyjnej z północy.⁶ Inni (m. in. I. A. Todd), zwolennikom teorii migracyjnej zarzucają pochopność i opowiadają się za zwykłym przenikaniem się różnych kultur.⁷ J. B. Hennessy powołał do życia wędrownych garncarzy, którzy mieliby być odpowiedzialni za wykonanie naczyń opartych na wzorach zakaukaskich.⁸ Środowisko geograficzne Zakaukazia, w którym ukształtowała się kultura Kura Araks, zdeterminowało m. in. tryb życia i podstawy gospodarcze mieszkającej tam ludności. Ludność kultury Kura Araks to przede wszystkim pasterze i hodowcy. Osady przez nich zakładane to często tymczasowe obozowiska związane z przegonami stad na sezonowe pastwiska. Wiele stanowisk to osady jednookresowe lub charakteryzujące się nieciągłym osadnictwem. Góry sprzyjały konserwatyzmowi, izolacji i powstawaniu różnych tradycji, które „wędrowały” wraz z rozprzestrzenieniem się kultury. Większość kontrowersji i wątpliwości dotyczących spójności kultury Kura Araks wynika właśnie z jej różnorodności. Wszystkie tradycje mieszczą się jednak w ramach jednej kultury, o spójności której decyduje przede wszystkim ceramika, rozbudowane paleniska i gliniane podstawki paleniskowe oraz kilka charakterystycznych form budowl.

Ceramika jest najbardziej charakterystycznym elementem kultury Kura Araks (pl. 75.1). Na podstawie roz-

¹ Kultura ta została wydzielona przez B. A. Kuftina i nazwana kuro-arakskańską kulturą eneolitu. Obecnie zaliczana jest do wczesnej epoki brązu. B. A. KUFTIN, *Urartskij „kolumbarij” u podoshvy Ararata i kuro-arakskij enolit*, Vestnik Gosudarstvennogo Muzeia Gruzii 13 B, 1944.

² C. A. BURNEY, *Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age*, AnatSt 8, 1958, p. 157-209.

³ M. KELLY-BUCCELLATI, *The Outer Fertile Crescent Culture: north-eastern connections of Syria and Palestine in the third millenium B.C.*, Ugarit Forschungen 11, 1979, p. 413-430.

⁴ Ceramika Khirbet Kerak została po raz pierwszy zidenty-

fikowana przez W. F. Albrighta w 1926 roku; W. F. ALBRIGHT, *The Jordan Valley in the Bronze Age*, AASOR 6, 1926, p. 13-14.

⁵ A. SAGONA, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, [BAR International Series 214], Oxford 1984.

⁶ R. AMIRAN, *Yanik Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak Ware*, AnatSt 15, 1965, p. 165-167.

⁷ I. A. TODD, *Anatolia and the Khirbet Kerak Problem*, Alter Orient und Alter Testament 22, 1973, p. 181-206.

⁸ J. B. HENNESSY, *The Foreign Relations of Palestine during the Early Bronze Age*, London 1967.

woju jej form i dekoracji można wyróżnić w kulturze Kura Araks kilka faz, w obrębie których istniały różne tradycje (m. in. tradycja Kvemo Kartli i Szida Kartli, tradycja Calka, tradycja armeńska związana z równiną Ararat, tradycja górnego Eufratu, tradycja Khirbet Kerak). W I fazie kultury Kura Araks (tradycja Kvemo Kartli) nie jest znana ceramika wygładzana, naczynia mają matową powierzchnię, najczęściej w kolorze brunatnym. Później, w tradycji Szida Kartli, pojawiają się naczynia o wygładzanej, czerwonej i czarnej powierzchni – wizytówka kultury Kura Araks. Naczynia, w wyniku starannego wygładzania, często uzyskują bardzo lśniącą powierzchnię o metalicznym połysku. Na lśniącej powierzchni naczyń pojawia się plastyczna lub ryta dekoracja. Repertuar motywów dekoracyjnych jest bardzo bogaty. Często wykorzystywany jest motyw spirali, stylizowane postacie zwierząt (popularny był motyw jelenia i żurawia) i ludzi, kombinacje motywów geometrycznych, motywy drabinkowe, szewrony, półksiężycy, romby i inne wzory. Rozpowszechniony w rejonie Zakaukazia motyw spirali związany jest z tradycją gruzińską. Motyw podwójnej spirali występuje nie tylko w ceramice, można go znaleźć także w zakaukaskich wyrobach metalowych – są to najczęściej szpile zakończone podwójną spiralą (przykłady takich szpil znane są m. in. z Samszilde, Kvacchelebi, Gaitmazi, Besztaszeni). Motyw spirali „powędrował” z grupami ludności z Zakaukazia m. in. w rejon Malatya-Elazığ, nad górnym Eufratem, gdzie wyroby metalowe z tym motywem znane są m. in. z Norşuntepe, Taşkun Mevkii, Arslantepe VIB, Tepecik.

W rejonie Zakaukazia odkryto setki osad kultury Kura Araks, oprócz zachodniej Gruzji, gdzie nie odślonięto śladów osadnictwa tej kultury. Osady kultury Kura Araks tworzą duże skupisko na równinie Kvemo Kartli (Chizanaant Gora, Kvacchelebi), Szida Kartli i na płaskowyżu Calka. Najbogatszą i najgęściej zaludnioną częścią Armenii jest rejon Araratu, znany także jako Erewan. Gęstą sieć stanowisk odkryto w dolinie środkowego Araksu. W Zakaukaziu większość osad to tymczasowe obozowiska z płytkim osadnictwem. W niektórych rejonach osady tworzą gęstą sieć, np. w Szida Kartli we wschodniej Gruzji osady oddzielone są od siebie o 2-4 km. Obok małych osad powstawały również większe, które mogły pełnić rolę centralnych ośrodków. Należą do nich Amiranis Gora⁹

i Gudaberdka¹⁰ w Gruzji oraz stanowiska z doliny Araratu: Szengavit,¹¹ Elar,¹² Mochra Blur.¹³ Wokół większych osad pojawiają się mury obronne (m. in. Szengavit, Gudaberdka, Elar, Szresz Blur, Yanik Tepe, Geoy Tepe). W osadach kultury Kura Araks znane są trzy tradycje związane z budową domów: domy na planie prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, domy na planie koła, często powiększone o prostokątną dobudówkę oraz domy na planie prostokąta. Pierwsza forma związana jest z tradycją Szida Kartli. W centrum domu umieszczano gliniane palenisko z wnętrzem przypominającym liść koniczyny. Do tylnej ściany, naprzeciw wejścia, przylegała gliniana ława. Domy te wznoszono w konstrukcji plecionkowo-glinianej (pl. 76.1a). Do tradycji Szida Kartli należy Kvacchelebi,¹⁴ Chizanaant Gora,¹⁵ Gudaberdka, a także Sioni na równinie Kacheti. Prostokątne domy wzniesione w konstrukcji plecionkowo-glinianej odkryto w Baba Dervisz I,¹⁶ w Azerbejdżanie. Tradycja Szida Kartli obecna jest również poza rejonem Zakaukazia – na stanowiskach w rejonie Malatya-Elazığ. Oprócz tradycji Szida Kartli, wykształciła się w Zakaukaziu tradycja armeńska. Najlepszym jej przykładem jest Szengavit.¹⁷ W osadzie tej domy wznoszono na planie koła i przylegały do nich prostokątne przybudówki. Pomieszczenia gospodarcze tworzą gęstą sieć a osada charakteryzuje się nieregularną zabudową. Wpływ tradycji armeńskiej można odnaleźć w Yanik Tepe, stanowisku położonym w północno-zachodnim Iranie¹⁸ (pl. 76.1b). Potrzeba mobilności związana z przepędzaniem stad na sezonowe pastwiska znalazła odbicie nie tylko w lokalizacji osad, lecz także w konstrukcji domów i aranżacji ich wnętrza. Plecionkowo-gliniane domy z centralnie umieszczonym paleniskiem, ławą biegnącą wzdłuż ściany, umieszczonym pośrodku słupem do podtrzymywania dachu, przypominają wnętrza namiotu pasterskiego.

Andirony – gliniane podstawki paleniskowe – towarzyszą ceramice na wszystkich stanowiskach kultury Kura Araks i decydują wraz z nią o spójności całego obszaru, na którym kultura ta została odkryta (pl. 76.2). *Andirony* mogą być ponadto ważnym kluczem do świata wierzeń i rytuałów grup ludności związanych z kulturą Kura Araks. *Andirony* przyjmowały formę podkowy z wewnętrznymi występami pomocnymi w podtrzymywaniu

⁹ T. N. CZUBINISZVILI, *Amiranis Gora: Materiały k drevnejšej istorii Meszchet Dżawacheti*, Tbilisi 1963.

¹⁰ Materiały z wykopalisk, przeprowadzonych przez S. I. NADIMASZVILI, nie zostały niestety opublikowane. Znajdują się w muzeum w Gori.

¹¹ S. A. SARDARIAN, *Pervobytnoe obszczestvo v Armenii*, Erewan 1967.

¹² E. V. CHANZADIAN, *Kultura Armianskogo nagoria v III ts.*, Erewan 1967.

¹³ S. A. SARDARIAN, *op. cit.*

¹⁴ A. I. DŻAVACHASZVILI, L. I. GLONTI, URBNIŠI I: *Archeologiczeskie raskopki provedennnye na seliszcze Kvacchelebi*, Tbilisi 1962.

¹⁵ I. A. KIKVIDZE, *Rannebronzovoe poselenie Chizanaant Gora*, Tbilisi 1972.

¹⁶ G. S. ISMAILOV, *Archeologiczeskie issledovania drevnego poselenia Baba Dervisz*, Baku 1977.

¹⁷ S. A. SARDARIAN, *op. cit.*

¹⁸ C. A. BURNEY, *Excavations at Yanik Tepe, Northwest Iran*, Iraq 23, 1961, p. 138-153.

naczynia nad ogniem. Część podstawek paleniskowych mogła być pomocna w codziennym życiu przy przygotowywaniu posiłków. *Andirony* wzbogacone elementami antropomorficznymi i zoomorficznymi mogły być wykorzystywane w różnych rytuałach. Liczba *andironów* wzrasta pod koniec IV tys. p.n.e., kiedy wzrasta rola pasterstwa i związana z nim mobilność. W warunkach dużej mobilności ważniejszą rolę od stałych miejsc kultu musiały odgrywać przenośne przedmioty kultowe. Rolę przenośnych „kapliczek” mogły odgrywać właśnie *andirony*. Niewiele jest pomieszczeń, szczególnie w rejonie Zakaukazia, które przekonywująco można interpretować jako świątynie czy kaplice. Poszukiwanie świątyń jako oddzielnych budowli czy pomieszczeń rzadko uwieńczonych jest sukcesem nie tylko z powodu niekompletności badań. Wydaje się prawdopodobne, że ludność kultury Kura Araks nie musiała wznosić specjalnych budowli aby odprawiać swoje rytuały. Przy wykorzystaniu *andironów* obrzędy mogły odbywać się w zwykłym domu, w gronie rodzinnym. Niestety forma rytuałów nie jest nam znana. Można jedynie przypuszczać, że ogień odgrywał w nich istotną rolę. Nie wiadomo czy pełnił funkcję kultową, czy służył do ogrzania zawartości naczynia umieszczonego wewnątrz *andironu*. Większość *andironów* ma osmoloną powierzchnię lub jest bardzo krucha, co wskazuje na słaby lub nieumyślny wypał. Palenisko jest symbolem domu, źródłem ciepła, które ma szczególne znaczenie w klimacie zakaukaskim i wschodnioanatolijskim, gdzie przeważają surowe zimy. Wraz z *andironem* można było zabrać część domowego ogniska i jego mocy poza bezpieczne granice domu.

Karaz,¹⁹ Pulur,²⁰ Güzelova,²¹ położone na równinie Erzurum należą do najważniejszych stanowisk kultury Kura Araks w północno-wschodniej Anatolii, rejonu wciąż słabo poznanego archeologicznie. Zachodnia granica kultury Kura Araks przebiega między centralnymi i wschodnimi prowincjami Anatolii, w obrębie prowincji Sivas.²² Na południe od Erzurum osadnictwo kultury Kura Araks skupia się na równinie Muş, położonej na zachód od Jez. Wan. Wyrażna jest koncentracja stanowisk kultury Kura Araks w centralno-wschodniej Turcji, nad górnym Eufratem. Tutaj, w żyznej dolinie Altinova, odkryto stanowiska z bogatym materiałem kultury Kura Araks: Norşuntepe, Korucutepe, Tepecik, Degirmentepe. Bardziej na zachód nad Muratem leży Pulur/Sakyol a wzdłuż łuku Eufratu, na północ od Malatya m. in. Arslantepe, Pirot Höyük, Gelinciktepe, Imamoglu, Şemsiyetepe. Nagromadzenie stanowisk kultury Kura

Araks a także obecność kultur Mezopotamii i Syrii odzwierciedla znaczenie tego rejonu i rywalizację o wpływy między północą a południem. W porównaniu z równiną Altinova, rejon zlewiska Muratu (Pulur/Sakyol, Han Ibrahim Şah, Taşkun Mevkii, Taşkun Kale, Aşvan Kale) na północ od Elazığ, charakteryzuje się silnym wpływem tradycji zakaukaskich i wschodnioanatolijskich, a marginalną obecnością wpływów syro-mezopotamskich. W swej wędrówce na południe grupy ludności z Zakaukazia wchodziły w orbitę bardziej zaawansowanych kultur i czasami przejmowały od nich nowy styl życia. Rejon Malatya-Elazığ to obszar, gdzie przybysze z Kaukazu spotkali się z kulturą Mezopotamii i lokalnymi tradycjami anatolijskimi. Część z nich przeszła proces akulturacji, porzucając pasterski tryb życia i przyjmując pewne elementy miejscowej kultury materialnej. Dominacja prostokątnych domów z cegły mułowej i pojawienie się ceramiki malowanej wskazuje na wpływ lokalnych tradycji. W Zakaukaziu, zarówno w wypadku form okrągłych jak i prostokątnych, domy składały się najczęściej z jednego głównego pomieszczenia i przybudówki. W rejonie Malatya-Elazığ często spotyka się zespoły, składające się z kilku lub kilkunastu pomieszczeń. Osady, w przeciwieństwie do Zakaukazia, odznaczają się regularną zabudową. Elementem wokół którego skupiają się domy może być centralne podwórze (Pulur/Sakyol) lub ulica (Tepecik, Norşuntepe). W rejonie Malatya-Elazığ najsilniejszy wpływ na budownictwo wywarła tradycja Szida Kartli, domy na planie koła pojawiają się sporadycznie (Han Ibrahim Şah VI, Norşuntepe XXIV). Domy wzniesione w konstrukcji plecionkowo-glinianej, charakterystyczne dla tradycji Szida Kartli, odkryto w Degirmentepe w warstwie III.²³ W warstwie II wrócono do tradycji budowy domów prostokątnych z cegły mułowej. Domy w konstrukcji plecionkowo-glinianej pojawiają się ponownie w warstwie Ib. W Pulur/Sakyol wyróżniono 11 warstw kultury Kura-Araks. Tylko w warstwie V odkryto dom wzniesiony w konstrukcji plecionkowo-glinianej.²⁴ W Norşuntepe w warstwie XIX, obok domów z cegły mułowej, pojawiają się domy w konstrukcji plecionkowo-glinianej.²⁵ Z tradycji Szida Kartli zapożyczona została nie tylko forma i konstrukcja domu, lecz także forma paleniska (okrągłe palenisko z wnętrzem w kształcie liścia koniczyny). Rejon Malatya-Elazığ obfituje w miedź, srebro, ołów i jest dogodnie położony na przecięciu kilku szlaków. Obfitość surowców mineralnych mogła być jedną z przyczyn, dla których duża część ludności z Zakaukazia zdecydowała się na osiedlenie.

¹⁹ H. Z. KOŞAY, K. TURFAN, *Erzurum Karaz Kazisi Raporu*, Türk Tarih Kurumu Belleten 23, 1959.

²⁰ *Idem*, *Die Ausgrabungen von Pulur*, Ankara 1964.

²¹ H. Z. KOŞAY, H. VARY, *Die Ausgrabungen von Güzelova*, Ankara 1967.

²² A. T. ÖKSE, *Die Verbreitung der Frühtranskaukasischen Kultur in der Sivas Region*, Ist Mitt 43, 1993, p. 133-146.

²³ R. DURU, *Keban Projesi Degirmentepe Kazisi 1973*, Keban Project, Ankara 1979.

Ludność kultury Kura Araks posiadała duże doświadczenie w dziedzinie metalurgii i produkcji wyrobów metalowych. Kaukaz znany jest z bogatych tradycji metalurgicznych. Działalność metalurgiczna, rozwijająca się w rejonie Malatya-Elazığ w chalkolicie, w okresie kolonii uruckich, nie słabnie we wczesnej epoce brązu, kiedy pojawiają się i dominują wpływy z Zakaukazia. Duży procent wyrobów z miedzi arsenicznej w rejonie Malatya-Elazığ przypisywany jest właśnie tym wpływom. Miedź o dużej zawartości arsenu jest charakterystyczna dla ośrodków w rejonie pontyckim i zakaukaskim. Ośrodkiem metalurgicznym mogło być, zdominowane przez wpływy zakaukaskie, Pulur/Sakyol, gdzie znaleziono fragmenty rudy miedzi i żużlu, tygielki, formy odlewnicze oraz gotowe wyroby metalowe (szpile, groty włóczni, dłuta).²⁶ Inny ośrodek metalurgiczny w rejonie Malatya-Elazığ z tradycjami zakaukaskimi to Norşuntepe. W warstwie XIX jeden z domów wzniesionych w konstrukcji plecionkowo-glinianej pełnił funkcję warsztatu metalurgicznego. Skarb z Arslantepe VI A, składający się z 22 przedmiotów z miedzi arsenicznej, zdaniem A. Palmieri i J. Yakara, posiadał związki z metalurgią zakaukaską.²⁷ Malatya-Elazığ jest jedynym miejscem na całym obszarze występowania kultury Kura Araks, gdzie tradycja przenośnych podstawek paleniskowych przyniesiona z Zakaukazia, uzyskała bardziej monumentalną formę (najczęściej szerokość i długość *andironów* osiąga kilkanaście centymetrów, rozbudowane *andirony* osiągają szerokość do 70 cm). Osiedły tryb życia a być może także wzrost zamożności widoczny na tym obszarze we wczesnym brązie III (ok. 2600-2300 p.n.e.), mogły wpłynąć na powstanie wydzielonych kaplic, w których *andirony*, już jako stałe instalacje, przybrały bardziej rozbudowaną formę. „Święte paleniska” znane są z Pulur/Sakyol,²⁸ Norşuntepe²⁹, Korucutepe³⁰ (pl. 75.2).

Nagromadzenie stanowisk kultury Kura Araks w rejonie Malatya-Elazığ odzwierciedla dogodne położenie tego miejsca na przecięciu kilku szlaków. Oprócz trasy łączącej wschodnią Anatolię z zachodnią, inna trasa poprzez Elazığ i Diyarbakir wiedzie do północnej Mezopotamii, a trzecia Eufratem do północnej Syrii. Żadnych śladów kultury Kura Araks nie odkryto w Cylicji, co oznacza, że w swej wędrówce na południe, do północnej Syrii, przybysze z Zakaukazia nie wybrali

szlaku biegnącego przez Wrota Cylicyjskie. B. Akim wspomina o odkryciu ceramiki Kura Araks w Maraş i na obszarze na południowy-wschód od Gaziantep, rejonie który leży na głównym szlaku z Maraş do Amuk. Nie znaleziono jej natomiast w rejonie Islahiye. Luka ta stanowi główny argument dla przeciwników teorii migracyjnych. Nie jest to jednak argument silny ani przekonujący. Z rejonu Malatya-Elazığ, gdzie występuje intensywne osadnictwo kultury Kura-Araks, grupy ludności, które zdecydowały się na dalszą wędrówkę mogły wybrać Eufrat jako główny szlak. Na stanowiskach położonych nad Eufratem, począwszy od Hassek H., poprzez Titriş, Hayaz i Kurban, znaleziono niewielkie ilości ceramiki Kura Araks. Z Hayaz i Kurban, poprzez Gaziantep, w okolicach którego znaleziono przykłady ceramiki Kura Araks, grupy ludności Kura Araks mogły dostać się do Amuk. Jest to alternatywa dla szlaku biegnącego z Elbistanu, poprzez Maraş i Islahiye (gdzie nie odkryto śladów kultury Kura Araks), do doliny Amuk. Obecność niewielkiej ilości ceramiki na stanowiskach eufrackich pokazuje, że były one jedynie przystankami w dalszej wędrówce na południe. Znad Eufratu prawdopodobnie część wędrowców wybrała kierunek na wschód, podczas gdy większość kontynuowała trasę na południowy zachód. Grupy, które zdecydowały się na wschód, mogły z Titriş, gdzie znaleziono przykłady naczyń Kura Araks, omijając prawdopodobnie Harran (z głębokiego sondażu nie jest znana ceramika Kura Araks), a poprzez Hammam et-Turkman nad Balihem, dotrzeć do Tell Chuera, gdzie odkryto kilka skorup i fragment *andironu*. Obecność kultury Kura Araks jest słabo poświadczona nad Chaburem, w północno-wschodniej Syrii. Pojedyncze skorupy znaleziono na Tell Mozan i Tell Brak. Obecność ceramiki na Tell Mozan wskazuje na szlak Elazığ-Diyarbakir-Mardin, którym mogła przywędrować część ludności Kura Araks. Tell Mozan położone jest bezpośrednio na południe od przełęczy Mardin – najważniejszego przejścia przez pasmo Taurusu. W przeciwieństwie do stanowisk nad Eufratem i Balihem, rejon doliny Amuk charakteryzuje się intensywnym osadnictwem kultury Kura Araks.³¹ Obecność kultury Kura Araks odkryto także w Tabara el-Akrad³² i Qarqur nad Orontesem. W Palestynie ceramika Kura Araks znana jest ze stanowisk w dolinie Ezdrelonu, wokół Jez. Galilejskiego i z doliny

²⁴ H. Z. KOŞAY, *Keban Project Pulur Excavations 1968-1970*, Ankara 1976.

²⁵ H. HAUPTMANN, *Die Grabungen auf dem Norşuntepe, Keban Project 1974-75 Activities*, Ankara 1982.

²⁶ H. Z. KOŞAY, *op. cit.*

²⁷ A. PALMIERI, *Excavations at Arslantepe (Malatya)*, AnatSt 31, 1981, p. 103-119.

²⁸ H. Z. KOŞAY, *op. cit.*

²⁹ H. HAUPTMANN, *Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1970, Keban Project 1970 Activities*, Ankara 1972.

³⁰ M. N. VAN LOON, *Korucutepe. Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia, 1968-1970*, Amsterdam 1978.

³¹ R. J. BRAIDWOOD, L. S. BRAIDWOOD, *Excavations in the Plain of Antioch: The Earlier Assemblages. Phases A-J*, [Oriental Institute Publications 61], Chicago 1960.

³² S. HOOD, *Excavations at Tabara el-Akrad, 1948-49*, AnatSt 1, 1951, p. 113-135.

Yarmuk. Kilka fragmentów odkrytych w Bab ed-Dhra, na południowym wybrzeżu M. Martwego, wyznacza najdalej na południe wysunięty obszar występowania kultury Khirbet Kerak. Do najważniejszych stanowisk należą Beth Yerah (Khirbet Kerak)³³ i Beth Shan.³⁴ Najokazalszą budowlą z Beth Yerah IV jest tzw. spichlerz wzniesiony z dużych bloków bazaltowych na planie prostokąta. W ścianach o grubości 10 m wydrążono 8 pomieszczeń na planie koła. W północno-zachodnim Iranie stanowiska kultury Kura Araks skupiają się wokół Jez. Urmia. Na jego zachodnim brzegu znajduje się Geoy Tepe³⁵, a na

wschodnim Yanik Tepe³⁶ – najważniejsze stanowisko kultury Kura Araks z rejonu Iranu oraz Haftavan Tepe.³⁷ Naczynia z dekoracją rytą z Yanik Tepe zdradzają wpływ tradycji Kvemo Kartli, podczas gdy domy na planie koła wywodzą się z tradycji armeńskiej. Część ludności kultury Kura Araks powędrowała dalej na południe, docierając do rejonu Kermanszah-Hamadan. Jest to najdalej na południe wysunięty teren w Iranie, gdzie odkryto ceramikę Kura Araks. Godin Tepe jest jedynym stanowiskiem z osadnictwem tej kultury.³⁸

³³ B. MAISLER, M. STEKELIS, M. AVI-YONAH, *The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-46*, *IsrExpJ* 2, 1952, n° 3, p. 165-173.

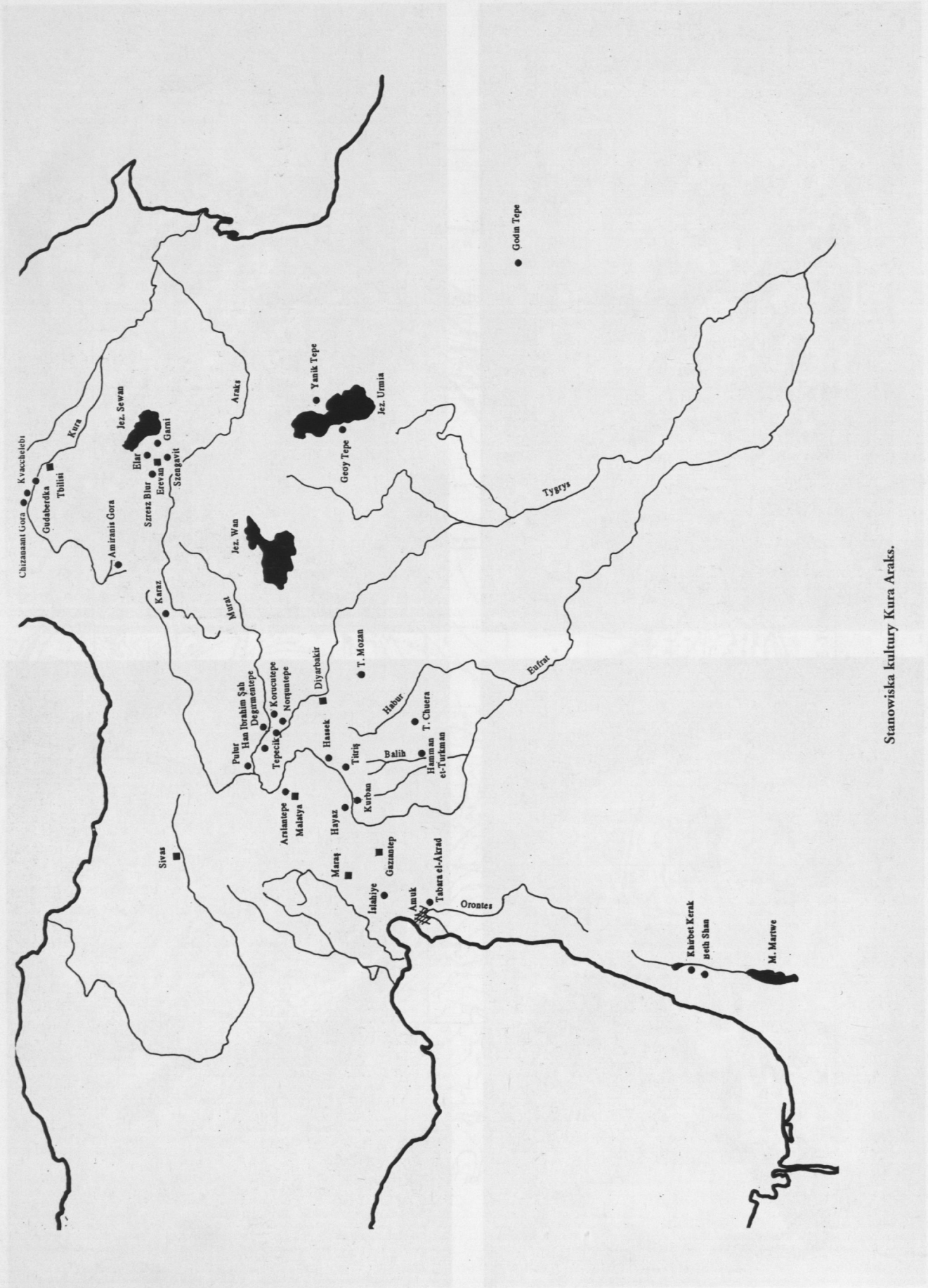
³⁴ G. M. FITZERALD, *The Earliest Pottery from Beth Shan*, *Museum Journal* 24, 1935, p. 5-22.

³⁵ T. BURTON-BROWN, *Excavations in Azerbaijan*, 1948, London 1951.

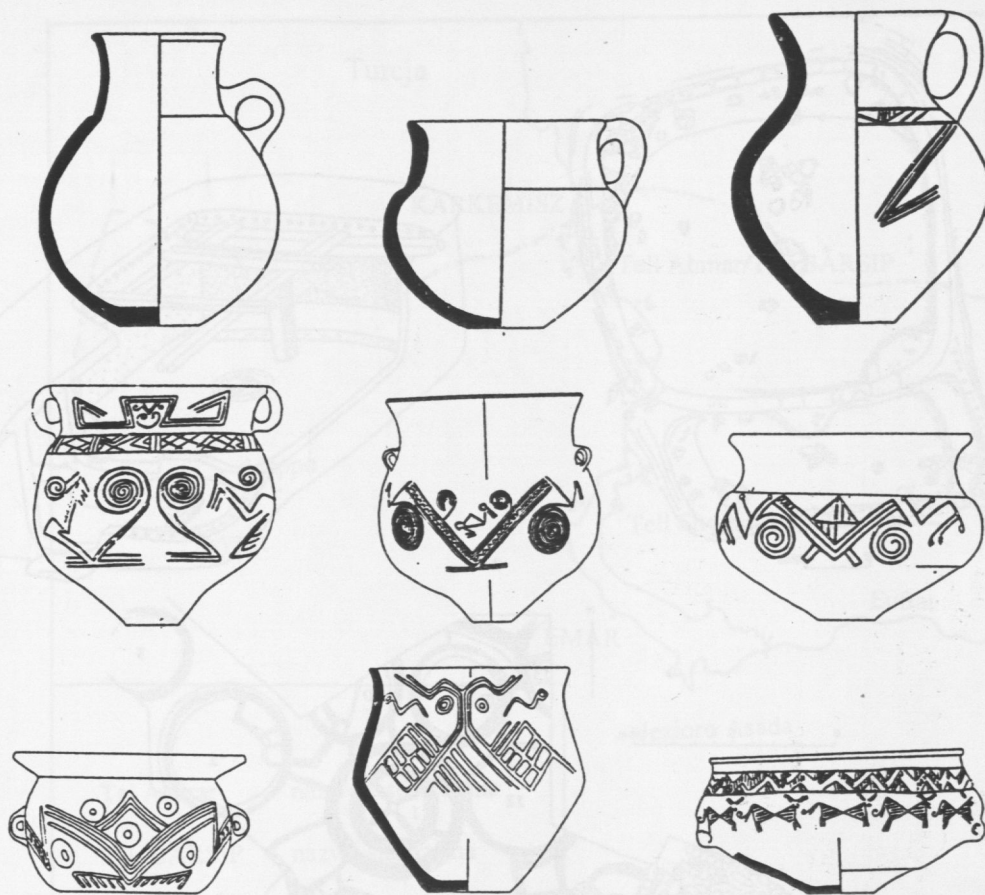
³⁶ C. A. BURNEY, *op. cit.*

³⁷ C. A. BURNEY, *Haftavan Tepe. Excavation Report*, Iran 7, 1969, p. 177-179.

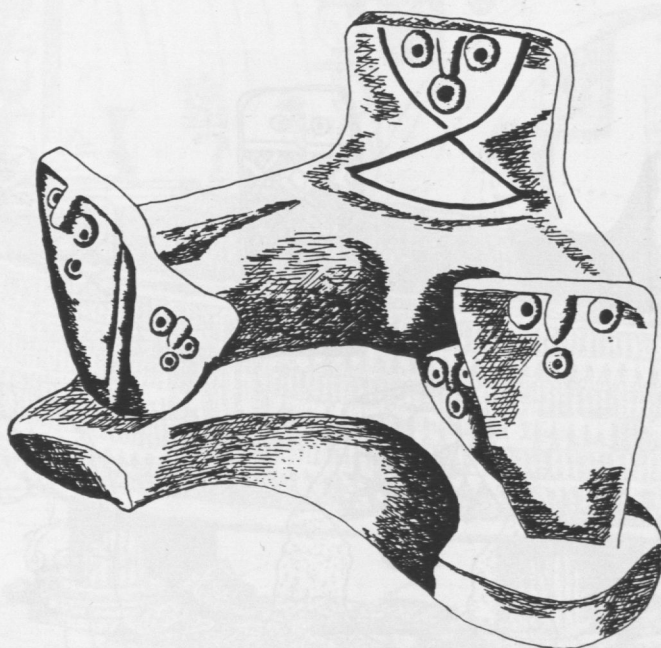
³⁸ T. C. YOUNG, JR., *Excavations at Godin Tepe: First Progress Report*, ROM, Art and Archaeology, Occasional Paper 17, Toronto 1969.

Stanowiska kultury Kura Araks.

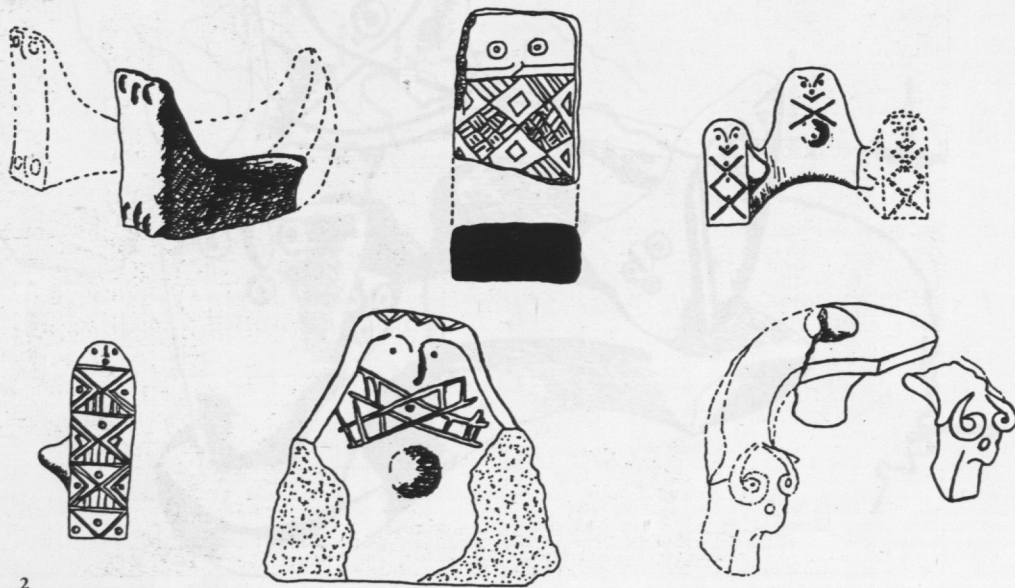
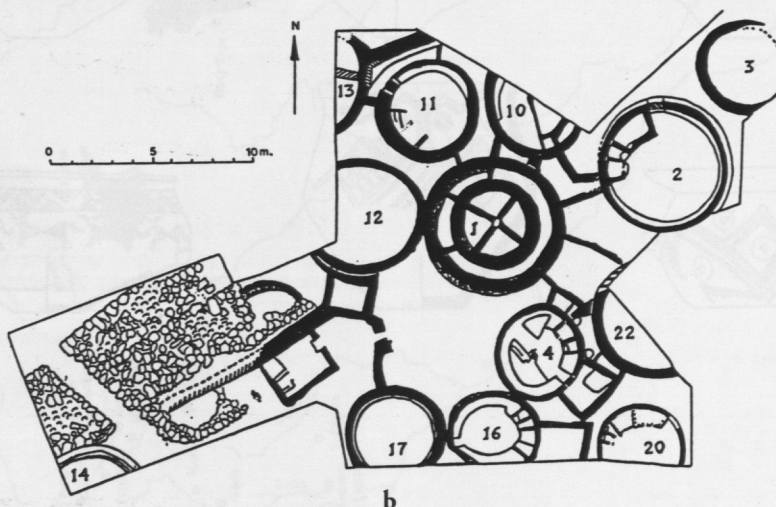
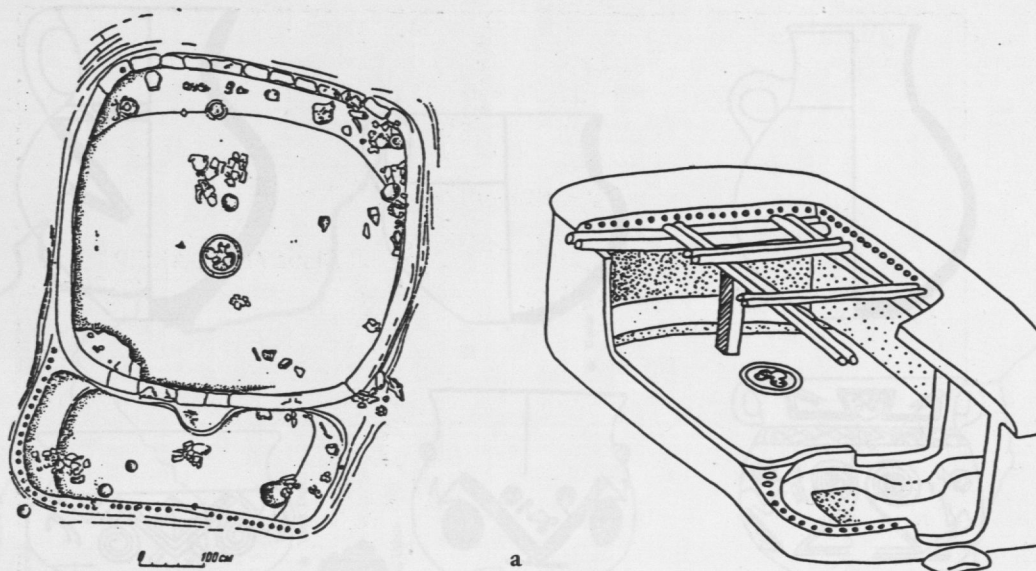

1

2

1. Przykłady ceramiki Kura Araks.
2. "Święte palenisko" z Pulur/Sakyol, warstwa X.

1. a. Dom wzniesiony w konstrukcji plecionkowo - glinianej i jego rekonstrukcja. Kvacchelebi C,
 b. Yanik Tepe IV B.
 2. Przykłady *andironów* ze stanowisk kultury Kura Araks.